

De ontwikkeling van een gevoel voor tijd

Over netwerken, makelaars en de overheid¹

Hester Dibbits Moet erfgoedzorg erop gericht zijn om het identiteitsbesef van gemeenschappen te versterken? Hester Dibbits meent van niet. Erfgoedzorg moet het fenomeen ‘tijd’ voelbaar en zichtbaar maken, zodat we ons bewust worden van de dynamiek van cultuur, continuïteit en verandering, patronen en breuklijnen, herkenning en vervreemding.

Vorige generaties hebben – bewust of onbewust, met of zonder hun intenties duidelijk te maken – van alles aan ons nagelaten. Wij moeten nu bedenken of we die nalatenschap willen aanvaarden. En zo ja: wat willen we daaruit bewaren, en willen we dat voorzien van een erfgoedlabel? Het uitzoeken van die nalatenschap is een heel gedoe, nog afgezien van de kosten. Daarbij komt dat we hetgeen we hebben uitgezocht om te behouden – het erfgoed – goed zouden moeten beheren en overdragen aan volgende generaties. Wat halen we ons dan allemaal op de hals? Waarom niet meteen gewoon alles afwijzen?

Hoewel deze vraag vaak niet wordt gesteld, is hij wel relevant. Erfgoedzorg is immers niet vanzelfsprekend, voor de overheid, noch voor particulieren. Bovendien kan pas zinvol beleid worden ontwikkeld als overheid en culturele instellingen weten waarom ze dat doen (visie!). Ik zal eerst proberen antwoord te geven op de vraag naar het waarom van erfgoedzorg. Van

daaruit zal ik aangeven hoe die erfgoedzorg van de toekomst er naar mijn idee zou moeten uitzien, en waar op korte termijn verandering gewenst is.

De belangrijkste opdracht van erfgoedzorg is wat mij betreft: het scheppen van condities die het fenomeen ‘tijd’ (verleden, heden, toekomst) voelbaar en zichtbaar maken, zodat we ons bewust worden van de dynamiek van cultuur, continuïteit en verandering, patronen en breuklijnen, herkenning en vervreemding.

Door sporen² uit het verleden zichtbaar te maken kunnen we dit gevoel voor tijd ontwikkelen. Aan deze sporen ontleen we ons tijdsbesef, en dat tijdsbesef beschouw ik niet als een luxe. Vanzelfsprekend is voor de erfgoedzorg niet alleen een besef van tijd, maar ook een besef van ruimte van wezenlijk belang. Mensen moeten zich kunnen verhouden tot de plaats waar zij zich bevinden, willen zij niet gedesoriënteerd raken. Ik kies er echter voor om het accent te leggen op de

dimensie ‘tijd’, omdat ik denk dat dit ons een alternatief kan bieden voor de nog altijd heersende preoccupatie met identiteit en moreel eigenaarschap in de erfgoedsector.

Warme gevoelens en koude rillingen

Steeds weer wordt gesteld dat erfgoedzorg belangrijk is omdat groepen mensen er hun identiteit aan ontlenen; erfgoed geeft gemeenschappen een gevoel van verbondenheid. Die visie klinkt niet alleen door in het huidige immaterieel erfgoedbeleid, we zien haar ook terug in nagenoeg alle erfgoed-initiatieven op nationaal, regionaal en lokaal niveau. Het erfgoed van de regio/natie/groep is iets om trots op te zijn, zo luidt het adagium. Mijns inziens kan het bevrijdend werken als minder wordt benadrukt dat de zorg voor erfgoed vanuit de gemeenschappen zelf vorm moet krijgen. Waarom zou erfgoed een zaak moeten zijn van specifieke gemeenschappen die zich bekommeren om ‘hun’ erfgoed?

Waarom zouden we ongewenst claimedrag in de hand werken? Rob van der Laarse heeft al eerder gewezen op de noodzaak om beleid te ontwikkelen waarin meer aandacht is voor sporen van dissonante geschiedenis (Laarse 2011). Die dissonantie maak je niet gemakkelijk bespreekbaar als je ervan uitgaat dat groepen hun ‘trots’ en identiteit moeten ontlenen aan hun erfgoed.

In 2008 plaatste Ad de Jong in zijn prachtige *Reinwardt Memorial Lecture* ‘Warme gevoelens en koude rillingen’ eveneens kanttekeningen bij dergelijke ‘odes aan saamhorigheid’ (Jong 2008). Toch duiken ze steeds weer op als een natuurlijke reflex. De overheid noch de instellingen die zij subsidiëren, zouden die reflex moeten stimuleren. Net als Ad de Jong (en anderen) zie ik daarin het gevaar dat er bij het onderzoeken van die nalatenschap alleen gekeken wordt naar herkenning, naar zaken die het zelfbeeld van de eigen groep ondersteunen.

De belangrijkste opdracht van erfgoedzorg is het scheppen van condities die het fenomeen ‘tijd’ voelbaar en zichtbaar maken

---

De benadering van erfgoed waar Carla van Boxtel enkele jaren geleden in haar inaugurele rede voor pleitte is mijns inziens vruchtbaarder dan een benadering die erfgoed nadrukkelijk relateert aan identiteit en gemeenschap. Van Boxtel: ‘Door expliciet aandacht te besteden aan aspecten van verandering en continuïteit en het eigene van elke tijd, draagt erfgoededucatie bij aan het kunnen innemen van een historisch perspectief, het kunnen identificeren van processen van verandering en continuïteit en het vermogen tot contextualiseren’ (Boxtel 2009). In het onderwijs zou veel meer geëxperimenteerd kunnen worden met het wisselen van perspectief, stelde zij toen, van de Leidse Rijn nu naar de Romeinse tijd toen, en weer terug. Dat is precies wat etnologen gewend zijn te doen: concrete verschijnselen in het heden bevragen met oog voor zowel de sociale en geografische context, als voor de historische dynamiek.

In het erfgoedveld zijn er tal van initiatieven geweest waarbij speciale aandacht was voor de ontwikkeling van een gevoel voor historische dynamiek, vaak gekoppeld aan de ontwikkeling van een gevoel voor plaats (*sense of place*). We zien dit bijvoorbeeld terug in het concept van de ‘culturele biografie van een regio’ dat Gerard Rooijackers een decennium geleden uitwerkte voor zijn in 2009 opgeheven – maar op veel plekken nagevolgde – Identiteitsfabriek ZuidOost. Dit idee was op zijn beurt weer geïnspireerd door het fenomeen van de écomusées in Frankrijk. De culturele biografie van een regio is een gefragmenteerd, betekenisloos geheel, maar je kunt mensen het gereedschap geven om van al die fragmenten een persoonlijk, betekenisvol verhaal te maken, zo was de gedachte.

Erfgoedzorg is dus belangrijk omdat zij ons de mogelijkheid biedt om in te zien dat de wereld die we kennen geen onveranderlijk, natuurlijk gegeven is, maar een toevallig product van de dynamiek van de geschiedenis. De behoefte om de bestaande cultuur van een gemeenschap als onveranderlijk en natuurlijk voor te stellen zien we bijvoorbeeld terug in tentoonstellingen als *Het DNA van Amsterdam* van het Amsterdam Museum. Aan de Amsterdamse cultuur worden vier kernwaarden gekoppeld: ondernemerschap, creativiteit, vrijdenken en burgerschap. Dergelijke waarden kunnen op dit moment misschien in verband worden gebracht met de identiteit van Amsterdam, maar of een 17de- of 19de-eeuwse Amsterdammer zich hierin had kunnen herkennen is maar zeer de vraag. Een benadering die minder gericht is op platte identiteit en meer op historische dynamiek en gelaagdheid kan erfgoed daadwerkelijk inhoud geven.

In het faciliteren van de ontwikkeling van een gevoel voor tijd schuilt de crux van het waartoe van erfgoedzorg. Groeit dat tijdsbesef vanzelf, bij iedereen? Nee, het is niet vanzelfsprekend dat mensen historische gelaagdheid

in objecten, collecties, monumenten, tradities, kunnen of willen zien. In die zin is er in de hele erfgoedhause gek genoeg nauwelijks sprake van enige ‘bezetenheid van vroeger’ en waar die bezetenheid er is, worden sporen uit het verleden al snel als ‘iets van vroeger’ opgevat, waarbij de geschiedenis als zodanig er niet zo toe doet. Ik zie dat als bezwaarlijk, omdat het ons tijdsbesef verflakt in plaats van versterkt.

Erfgoedzorg van de toekomst

Uit mijn pleidooi voor een visie op erfgoedzorg waarbij het doel niet een gedeeld identiteitsbesef is, maar het faciliteren en eventueel stimuleren van de ontwikkeling van een gevoel voor tijd, voor veranderlijkheid en continuïteit, volgt dat er naar mijn idee meer ingezet kan worden op het opzetten en ondersteunen van onderzoek naar erfgoed door gemêleerde netwerken. Ik doel hier niet alleen op wetenschappelijk onderzoek in de geest van het NWO-programma *Culturele dynamiek*, maar op onderzoek in brede zin; het kan ook gaan om ‘scheppend onderzoek’, een term waar de creatieve sector vertrouwd mee is. Inspirerend in deze context is de werkwijze van archeoloog Michael Shanks (Shanks 2013), maar ook bijvoorbeeld die van cultureel programmeur Michiel Schwarz en de door hem opgerichte opennetwerkorganisatie The Beach. Zowel Shanks als Schwarz staan een onderzoekende, maar ook creatieve omgang met erfgoed voor waarbij mensen uit de kunst, het design, de wetenschap en het ondernemerschap met elkaar samenwerken om tot nieuwe, verfrissende inzichten te komen en uiteindelijk ook: nieuwe werkelijkheden.

Iedereen, ongeacht herkomst, leeftijd, religie of vooropleiding, zou in dergelijke onderzoeksnetwerken moeten kunnen participeren, waarbij het begint met het gezamenlijk formuleren van een set onder-

---

Centraal staat niet de lokale gemeenschap, maar de samenwerking tussen wetenschappers, professionals, gepassioneerde liefhebbers en mensen die het aanvankelijk misschien allemaal om het even is

---

zoeksvragen. In multicultureel samengestelde klassen bestaan vele uiteenlopende interesses. Dat betekent dat die leerlingen met al hun verschillende culturele achtergronden en interesses betrokken kunnen worden bij ‘sporen van de tijd’-onderzoek in museale collecties. Marokkaanse kinderen hoeven dus niet per se onderzoek te doen naar Berbers aardewerk; vaak zitten ze daar helemaal niet op te wachten. Zoals Maria Grever en Carla van Boxtel het noemen in hun onderzoeksprogramma *Heritage education, plurality of narratives and shared historical knowledge*: het gaat om dialogisch onderwijs, om het cocreëren van kennis.

Centraal staat dus niet, of niet alleen, die lokale gemeenschap die zijn trots aan een bepaald cultuurhistorisch object wil ontlenen, maar de samenwerking tussen wetenschappers, professionals, gepassioneerde liefhebbers en mensen die het aanvankelijk misschien allemaal om het even is. Het kan verfrissend

zijn als er aan het onderzoek mensen meedoen die zich er niet mee verwant voelen, althans niet vanuit het verlangen naar een gevoel van verbondenheid met een specifieke groep. Het kan heel relativerend werken als er mensen met een *helicopter view* in een netwerk zitten dat zich bezighoudt met het behoud van het interieur van een oude apotheek.

Het loont wat mij betreft de moeite om consequent te spreken van netwerken, en niet van gemeenschappen, *communities*, of culturele circuits. Een ‘netwerk’ heeft het opene en dynamische dat mij van belang lijkt als het om erfgoedzorg gaat: de verschillende leden van een netwerk kunnen allemaal hun eigen positie innemen, ze hoeven zich niets eigen te maken, het enige dat ze samen doen is het erfgoed bevragen, onderzoeken.

Etnologen en erfgoedprofessionals kunnen in dit proces een rol spelen als makelaars, om een binnen de Reinwardt Academie al langere tijd gangbare term te gebruiken. Waar het op neerkomt is dat er wordt gezorgd voor kritische reflectie, zoals de IJslandse etnoloog Valdimar Hafstein schrijft: ‘(...) after all, we need critical work in this field, we need not only inventories and safeguarding interventions, we also need a critical dialogue involving among others the scientific community’ (Hafstein 2007).

Nieuwe rollen en taken

Netwerkgewijs onderzoek naar sporen uit het verleden kan leiden tot een verfrissende kijk op het heden, tot nieuwe vragen en fascinaties. Hier ligt wat mij betreft ook een taak voor erfgoedinstellingen en overheden. Erfgoedinstellingen kunnen bijvoorbeeld hun depots opengooien – denk aan het open depot van Naturalis, dat van het Archeologisch Informatie Centrum in Castricum, dat halverwege 2014 zijn deuren opent of dat van Museum Boijmans Van Beuningen, dat in 2017 opgeleverd moet worden. Zij kunnen ook

onderzoek in de collectie faciliteren, al dan niet in samenwerking met scholen en universiteiten, al zijn er ook tal van andere mogelijkheden tot samenwerking. Erfgoedinstellingen zijn er dus niet in de eerste plaats om een rol te spelen bij de articulatie van identiteiten, zoals Albert van der Zeijden bepleit (Zeijden 2012). Onderzoek kun je gelukkig ook doen zonder het onderbuikgevoel en zonder dat je ze het onderwerp van onderzoek (moreel) eigen maakt. Dergelijke distantie scheidt ook

---

Als we bij erfgoed alle sporen van de tijd uitwissen, zijn we het object als informatiedrager kwijt

---

ruimte voor een gesprek over esthetische kwaliteit en over de historische bepaaldheid van smaak. Dan komt er misschien ook meer aandacht voor wat er niet meer is, voor sporen die (voorgoed?) verdwenen zijn. En er komt bijvoorbeeld meer ruimte voor de vraag of verdwenen sporen terug te halen zijn door ze uit een driedimensionele printer tevoorschijn te toveren.

Als we bij erfgoed alle sporen van de tijd uitwissen, zijn we het object als informatie-

drager kwijt – om mijn voorganger op de Reinwardt Academie, Peter van Mensch, te citeren. Maar we lopen ook de kans om de ziel eruit te halen. Dat klinkt heel eng, maar hoeft het niet te zijn, zolang we er maar niet te veel van uitgaan dat die ziel (*spirit of place*) iets aangeborens is. Het lijkt mij eerder, zoals mijn collega-lector Riemer Knoop het noemt bij de opzet van de artist-in-residence van de AHK, een bepaalde kwaliteit die in een proces (heel langzaam of in korte tijd) is ontstaan, het resultaat van een unieke dynamiek. Plekken kunnen zo'n kwaliteit hebben (lokaliteit), maar ook voorwerpen en praktijken, ambachtelijke vaardigheden, gewoonten en rituelen.

Overheden krijgen ook een andere rol. Ik hecht eraan op te merken dat ik voorstander ben van een sterke overheid, en dan vooral een overheid die zich in haar erfgoedbeleid niet bemoeit met de articulatie van nationale, regionale en lokale identiteiten, dat wil zeggen met de *empowerment* van *communities*. Ik bedoel ook niet dat de verantwoordelijkheid voor het erfgoed volledig bij de overheid moet berusten, evenmin dat de overheid die verantwoordelijkheid helemaal bij de burger moet leggen. De erfgoedsector heeft een overheid nodig die weliswaar burgerinitiatieven stimuleert, maar zelf ook een stem houdt en de aanhoudende en kritische reflectie op het begrip 'publiek domein' en de betekenis van erfgoed faciliteert. Het antwoord op de vraag wie de eindverantwoordelijkheid moet dragen, is daarmee duidelijk. Evenals het antwoord op de vraag wie de financiële lasten van een erfgoedzorg moet dragen waarin het accent ligt op tijd in plaats van op identiteit en op onderzoek in plaats van op geclaimd eigenaarschap. Ik vind dat de overheid die verantwoordelijkheid en dus ook een deel van de lasten moet dragen, maar ook dat instellingen en burgers moeten worden gemobiliseerd. Het komt uiteindelijk

aan op het enthousiasmeren en bij elkaar brengen van de juiste mensen, en dat kunnen overheidsambtenaren zijn maar ook directeuren van sloopbedrijven.

Of iets wel of niet bewaard wordt, is evenzeer van allerlei toevalsfactoren afhankelijk. Hoe groter de verscheidenheid aan bronnen, hoe meer verborgen verrassingen. Het maakt onderzoek spannend, er valt nog iets te ontdekken, het biedt de mogelijkheid materieel en immaterieel, roerend en onroerend erfgoed te combineren en met elkaar te confronteren. Onlangs stelde iemand voor om het *Kroningslied* in de collectie van het Rijksmuseum op te nemen. Waarom ook niet? We kunnen het ook in de collectie van het Nederlands Openluchtmuseum onderbrengen. Als het maar voor een breed publiek toegankelijk wordt gemaakt, met de nodige contextuele informatie. Niet omdat het belangrijk is voor onze identiteit, maar omdat het een interessante onderzoeksbron is. Het vertelt ons iets over een tijd, in dit geval een tijd waarin men graag als de kans zich maar even voordeed alle verantwoordelijkheid – en dus ook die voor een kroningslied – bij ‘de burger’ legde.

Literatuur

- Boxtel, C. van (2009) *Geschiedenis, erfgoed en didactiek: rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Bijzonder Hoogleraar Historische Cultuur en Educatie aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam, 20 februari 2009*. Amsterdam: Erfgoed Nederland.
- Frijhoff, W. (1985) ‘Bij wijze van opening’. In: *Mentaliteitsgeschiedenis: essays over leef- en beeldwereld*, 7-17.
- Grever, M. en C. van Boxtel (2012) *Heritage education, plurality of narratives and shared historical knowledge* (NWO-programma). (www.eshcc.eur.nl/english/chc/research/nwo_program_heritage_education)
- Hafstein, V.T. (2007) *Recognizing intangible cultural heritage*. (www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00195-EN.pdf)
- Jong, A. de (2008) *Warme gevoelens en koude rillingen: over musea en odes aan de saamhorigheid*. Amsterdam: Reinwardt Academie/Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.

Hester Dibbits

is lector Cultureel Erfgoed aan de Reinwardt Academie van de Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten

- Laarse, R. van der (2011) ‘De terugkeer van het eigene’. In: *Boekman*, jrg. 23, nr. 88, 88-95.
- Shanks, M. (2013) ‘“Let me tell you about Hadrian’s Wall...”: heritage, performance, design’. Amsterdam: Reinwardt Academie/Amsterdamse Hogeschool voor de Kunsten.
- Zeijden, A. van der (2012) ‘Van materieel naar immaterieel erfgoed: pleidooi voor een actief community-begrip’. In: *Quotidian, Dutch Journal for the study of everyday life*, jrg. 3, nr. 1, 86-92. (www.quotidian.nl/vol03/nr01/a07)

Noten

- Gewijzigde tekst van een lezing voor het colloquium *Van wie is het erfgoed eigenlijk en voor wie is het bedoeld?* op 17 mei 2013, georganiseerd door de Boekmanstichting en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
- Zie de omschrijving die Willem Frijhoff in 1985 hiervan gaf: ‘Sporen... de afdruk die we achterlaten op een modderige weg, verregend asfalt, besneeuwd ijs. Of een geschreven woord, een geboekstaafde wens, een in beeld gebracht gebaar. IJle resten van mensenlevens vol daden, woorden, emoties. Vergankelijke materie, slechts van bewaring verzekerd voor zover wij dat willen of, vaker nog, onbewust het toeval helpen. (...) Het materiaal uit het verleden vormt voor ons geen gesloten systeem meer, dat in zichzelf inzichtelijk zou zijn of verklaringsgrond in zichzelf zou hebben. We hebben het pregnante besef gekregen dat het materiaal waarmee wij werken, van welke aard ook, slechts een rest is, een soms vaag, soms helder, maar in vergaande mate onvolledig spoor. Een afdruk van een facet van de historische werkelijkheid, dat aanvulling, reconstructie, interpretatie behoeft’ (Frijhoff 1985).